

บทที่ ๔

เปรียบเทียบความหมายของคำว่าจิตตามที่ปรากฏในพระสูตรต้นตปิฎกกับที่ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎก

จุดมุ่งหมายในการเปรียบเทียบจิตในพระสูตรต้นตปิฎกและในพระอภิธรรมปิฎกก็เพื่อจะให้เกิดความเข้าใจชัดเจนเรื่องจิตดียิ่งขึ้น เพราะจิตในพระสูตรต้นตปิฎกเป็นคำสอนของพระผู้มีพระภาคที่มีต่อบุคคลต่าง ๆ ตามสติปัญญาของผู้ฟังในเวลาและสถานที่ต่าง ๆ กัน ฉะนั้นการจะรู้เรื่องจิตในพระสูตรต้นตปิฎกเพื่อทราบความหมาย ลักษณะ และประเภทของจิตได้ ต้องรวบรวมความรู้เรื่องจิตที่อยู่กระจัดกระจายในพระสูตรต่าง ๆ ทั้งหมดนำมาวิเคราะห์วิจารณ์ จึงจะสามารถทราบรายละเอียดในเรื่องจิตตามที่ต้องการได้ ซึ่งการแสดงธรรมของพระผู้มีพระภาคทรงมุ่งให้บุคคลที่ได้สดับคำสอนน้อมนำไปปฏิบัติได้จนประสบผลคือความสุขที่ไม่มีกิเลสภายในจิต ดังนั้นลักษณะคำสอนจึงมีทั้งแง่อภิปราย คือ เป็นเรื่องของธรรมที่ลึกซึ้งล้วน ๆ ญาณวิทยา คือ ความรู้ความเชื่อต่าง ๆ ตลอดจนจนจรยศาสตร์ที่ว่าด้วยแนวทางการประพฤติทั้งทางดีและไม่ดี ด้วยเหตุนี้จึงต้องศึกษาหลักคำสอนเรื่องจิตในพระอภิธรรมปิฎกซึ่งรวบรวมเรื่องจิตไว้เป็นหมวดหมู่ด้วย แต่เนื่องจากคำสอนในพระอภิธรรมปิฎกส่วนใหญ่เป็นแง่อภิปรายจึงเป็นเรื่องยากมากที่จะเข้าใจเรื่องจิตในพระอภิธรรมปิฎกได้อย่างแจ่มแจ้ง ผู้วิจัยจึงได้นำหลักคำสอนเรื่องจิตในพระอภิธรรมปิฎกที่พอจะเข้าใจได้ และคิดว่าเป็นประโยชน์แก่การศึกษาเรื่องนี้มาเปรียบเทียบกับจิตในพระสูตรต้นตปิฎก โดยเปรียบเทียบเฉพาะลักษณะที่สำคัญที่พอจะทำให้มองเห็นความเหมือนและความแตกต่างได้ชัดเจน

เปรียบเทียบความหมายของคำว่าจิต

ในพระอภิธรรมปิฎกได้ให้ความหมายของจิต ดังนี้

จิตมีในสมัยนั้นเป็นไฉน? จิต มโน มานัส หทัย ปีณตระ
(ธรรมชาติที่ผ่องใส) มโน มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ
วิญญาณชนธ มโนวิญญาณธาตุที่สมกันในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า
จิตมีในสมัยนั้น"^๑

^๑ อภิ. ธรรม. ๓๔/๒๑, ๘๘/๒๔, ๔๕

"มโนวิญญาณธาตุ มีในสมัยนั้นเป็นไหน? จิต มโน มานัส หทัย ปีณฑระ มโน มนายตนะ มนินทริย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้ชื่อว่า มโน-วิญญาณธาตุมีในสมัยนั้น"^๑

"วิญญาณขันธ ๑ มีในสมัยนั้น เป็นไหน? จิต .. มโน วิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า วิญญาณขันธ ๑ มีในสมัยนั้น"^๒

"มนายตนะ ๑ มีในสมัยนั้นเป็นไหน? จิต ... มโนวิญญาณธาตุ ที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า มนายตนะ ๑ มีในสมัยนั้น"^๓

"มนินทริย์ ๑ มีในสมัยนั้นเป็นไหน? จิต ... มโนวิญญาณธาตุที่ สมกันในสมัยนั้น อันใดมีชื่อว่า มนินทริย์ ๑ มีในสมัยนั้น"^๔

"วิญญาณขันธหมวดละ ๑ คือ วิญญาณขันธเป็นผัสสสัมปยุต

วิญญาณขันธหมวดละ ๒ คือวิญญาณเป็นสเหตุกะ เป็นอเหตุกะ

วิญญาณขันธหมวดละ ๓ คือวิญญาณขันธ เป็นกุศล เป็นอกุศล

เป็นอัพยาภตุต

วิญญาณขันธหมวดละ ๔ คือวิญญาณขันธเป็นกามาวจร เป็น รูปาวจร เป็นอรูปาวจร เป็นอปริยาบันนะ

วิญญาณขันธหมวดละ ๕ คือวิญญาณขันธเป็นสุชินทริยสัมปยุต เป็นทุกชินทริยสัมปยุต เป็นโสมนัสสินทริยสัมปยุต เป็นโทนัสสินทริยสัมปยุต เป็นอุเบกชินทริยสัมปยุต

วิญญาณขันธหมวดละ ๖ คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ วิญญาณขันธละ ๖ ด้วยประการฉะนี้"^๕

ฯลฯ

^๑ เรื่องเดียวกัน, ๗๗/๓๘-๓๙

^๒ เรื่องเดียวกัน, ๘๒/๔๕

^๓ เรื่องเดียวกัน, ๘๓/๔๕

^๔ เรื่องเดียวกัน, ๘๔/๔๖

^๕ อภิ. วิ. ๓๕/๗๔/๔๓

"มนายตนะ เป็นไฉน?

มนายตนะหมวดละ ๑ คือ มนายตนะเป็นผัสสสัมปยุต

มนายตนะหมวดละ ๒ คือ มนายตนะเป็นสเหตุกะ เป็นอเหตุกะ

มนายตนะหมวดละ ๓ คือ มนายตนะเป็นกุศล เป็นอกุศล

เป็นอัพยาภุต ฯลฯ มนายตนะหมวดละมากอย่าง (เหมือนวิญญานชั้นธ)
ด้วยประการฉะนี้ เรียกว่า มนายตนะ"^๑

จากหลักฐานความหมายของจิตในพระอภิธรรมปิฎก แสดงให้เห็นชัดว่าแม้จิตมีชื่อเรียกต่าง ๆ ถึง ๑๐ คำ แต่ละคำก็เป็นสิ่งเดียวกันคือจิตเป็นธรรมชาติเกิดดับ ๆ จับอารมณ์ ปล่อยอารมณ์ตามหน้าที่ของตน เช่นจิตทำหน้าที่เป็นเครื่องต่อภายใน เรียกว่ามนายตนะไปต่อกับอายตนะภายนอกคือธรรมารมณ์ (เรื่องต่าง ๆ) เกิดความรู้แจ้งธรรมารมณ์ทางจิต คือมโนวิญญาน เป็นขั้นตอนการรู้ของจิตชั้นวิญญาน และมนายตนะยังทำหน้าที่ขั้นตอนการรู้ของจิตชั้นผัสสะจนถึงขั้นตอนสุดท้ายจิตประกอบด้วยโสมนัสเวทนาคือ ความรู้สึกสุขใจ จิตประกอบด้วยโทมนัสเวทนา คือ ความรู้สึกเสียใจ จิตประกอบด้วยอุเบกขาเวทนาคือความรู้สึกเฉย ๆ เรื่องของจิตที่มีความสุข ความทุกข์และเฉย ๆ ทางจิต เป็นขั้นตอน การรับรู้ของจิตชั้นเวทนา กุศลจิต อกุศลจิต และอัพยาภุต (กิริยาและวิบากจิต) ก็ จะเกิดขึ้นเพื่อรับรู้ความรู้สึกสุขทุกข์หรือเฉย ๆ คือไม่ทุกข์ไม่สุขทางจิต และมนายตนะหรือจิตที่เป็นอกุศลจิตยังมีความหมายถึงการทำกุศล คือ กุศลกรรมบถ ๑๐ หรือ สุจริต ^๒ กับมนายตนะหรือจิตที่เป็นอกุศลจิต มีความหมายถึงการทำอกุศล คืออกุศลกรรมบถ ๑๐ หรือทุจริต ^๓ ตลอดจนถึงมนายตนะหรือจิตประเภทามาวจรจิต รูปาวจรจิต เป็นต้น

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าหลักธรรมความหมายของจิตในพระอภิธรรมปิฎก ได้จัดรวบรวมไว้เป็นหมวดหมู่ เป็นได้ทั้งหมด ๑ ถึงหมวดละมากอย่าง และยังอธิบาย

^๑ เรื่องเดียวกัน, ๑๐๐/๖๑

^๒ อ่างแล้วหน้า ๑๑๕

^๓ อ่างแล้วหน้า ๑๑๕

รายละเอียดปลีกย่อยอีกมากมาย เหมาะสำหรับผู้ที่ต้องการศึกษาหลักธรรมชั้นสูง (ปรมาตมธรรม) ซึ่งมีพร้อมในพระอภิธรรมปิฎกแต่ผู้ศึกษาต้องเป็นผู้ที่มีความรู้ทางปรัชญาพุทธศาสนาอย่างสูงจึงสามารถตีความได้ถูกต้องและเข้าใจดี ตามปกติที่มีการสอนพระอภิธรรมตามสำนักพระอาจารย์ต่าง ๆ กว่าจะจบหลักสูตรใช้เวลาจนถึง ๗ ปี และหาได้รู้คำสอนทั้งหมดในพระอภิธรรมปิฎกไม่ รู้เฉพาะในพระอภิธรรมที่พระอาจารย์ได้รจนาเป็นอรรถกถาและฎีกาไว้

ส่วนคำสอนเรื่องความหมายของจิตในพระสูตรต้นตปิฎกซึ่งมีอยู่กระจัดกระจายตามพระสูตร ผู้ใคร่ศึกษาเรื่องจิตในพระสูตรต้นตปิฎกต้องเลือกค้นหาเอง แล้วนำมารวบรวมต่อกัน เพื่อให้ได้ความหมายของจิตตามที่ต้องการแต่เมื่อรวบรวมแล้วจัดทำเป็นความหมายของจิต ที่มีชื่อต่าง ๆ กัน เพื่อทำหน้าที่ของตน ๆ ในลักษณะเกิดดับจับอารมณ์ปล่อยอารมณ์ ก็จะได้ความรู้ความหมายของจิต ทั้งในระดับกว้างและระดับลึก เช่นเดียวกับคำสอนในพระอภิธรรมปิฎก แต่ความหมายเรื่องจิตในพระสูตรต้นตปิฎก เมื่อรวบรวมให้ได้ความหมายในระดับลึกแล้วนอกจากจะเกิดความรู้ความเข้าใจเรื่องจิตได้อย่างดียิ่ง และยังสามารถน้อมนำไปปฏิบัติตามจนประสบผลเป็นความสุขสงบทางจิตได้ เพราะความหมายของจิตในพระสูตรตามที่อยู่ในพระสูตรต่าง ๆ ได้มีทั้งธรรมาธิษฐานคือยกธรรมขึ้นตั้งเป็นหัวข้อแล้วอธิบายธรรม กับมีทั้งบุคคลาธิษฐานคือยกบุคคลขึ้นตั้งแล้วอธิบายธรรม ดังความในพระสูตร ความว่า "อุกรภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้สดับ ผู้อันทุกขเวทนาถูกต้องแล้วย่อมไม่เศร้าโศก ไม่รำไร ไม่รำพันไม่ทุบออกคร่ำครวญไม่ถึงความงมงาย เธอย่อมสวैयाเวทนาทางกายอย่างเดียวไม่ได้สวैयाเวทนาทางใจ..."^๑

แสดงความหมายของจิตคือขณะจิตถูกต้องสัมผัสทางกาย เกิด กายวิญญานความรู้แจ้งอารมณ์คือสิ่งสัมผัสทางกายถ้าสิ่งสัมผัสนั้นเป็นของทำให้ไม่สบายกาย เจ็บกาย เข่นั่งบนพื้นกระดานไม่มีเบาะอันอ่อนนุ่มรองรับ เมื่อนั่งนาน ๆ จะเกิดความปวดเมื่อย

เกิดความรู้สึกทุกข์กาย (ทุกข์เวทนา) ถ้าเป็นปุถุชนที่มีได้ระดับพระธรรมคำสอนของ พระผู้มีพระภาค ไม่รู้ความจริงในเรื่องความเป็นธรรมดา (ธรรมชาติ) ของสังขาร คือร่างกายต้องเปลี่ยนไปตามเวลาและวัย คือเมื่อมีการเกิด (ชาติ) ก็ต้องมีความ แก่ (ชรา) ความเจ็บกาย (ทุกข์เวทนา) ความทุกข์ใจ (โทมนัสเวทนา) และ มีความตาย (มรณะ) เมื่อถูกสัมผัสทางกายโดยแรง ก็จะเจ็บกาย (ทุกข์เวทนา) และเจ็บทั้งใจ (โทมนัสเวทนา) พร้อมทั้งเกิดความเศร้าโศก ร่ำไร ร่ำพัน ทูบออก คร่ำครวญเพราะจิตที่มีโมหะคือความหลง ส่วนอริยสาวกในที่นี้หมายถึงพระอรหันต์ เมื่อมีสิ่งถูกต้องทางกาย เกิดกายวิญญานในชั้นจิต วิชฺชนวิญญาน ก็จะเกิดความรู้สึก เจ็บกาย (ทุกข์เวทนา) แต่จะไม่เกิดความรู้สึก (โทมนัสเวทนา) ในชั้นจิต รู้อารมณ์ชั้นเวทนา ทั้งนี้เพราะพระอรหันต์เคยได้ฟังธรรมคำสอนของพระผู้มีพระภาค แล้วน้อมนำมาปฏิบัติ จนประสบผลเป็นพระอรหันต์หมดกิเลสในใจ (จิต) โดยสิ้นเชิง จึงเกิดความรู้สึกเฉพาะทุกข์ทางกาย เมื่อกายถูกสัมผัสในสิ่งเย็น ร้อน อ่อน แข็งเกินไป แต่ไม่มีความทุกข์ทางใจ (โทมนัสเวทนา) ไม่มีการเศร้าโศก ทูบออกคร่ำครวญ ร่ำพันแต่อย่างใด

ดังนั้นความหมายของคำว่าจิตในชื่อต่าง ๆ ในพระสูตรต้นตปิฎกและพระ อภิธรรมปิฎก พอจะเห็นความเหมือนกันและต่างกันดังนี้

ในด้านความเหมือนหรือคล้ายกัน

ทั้ง ๒ ปิฎกกล่าวถึงจิตทั้ง ๑๐ ชื่อตรงกัน และใช้ในความหมายเดียวกัน คือหมายถึงจิตที่ทำหน้าที่ตามขั้นตอนต่าง ๆ เช่น

จิตที่ชื่อว่า มโน เป็นธรรมชาติที่น้อมไปหาอารมณ์

จิตที่ชื่อว่า มนายตนะ เป็นธรรมชาติที่เป็นอายตนะเครื่องต่อภายในคือใจหรือจิต

จิตที่ชื่อว่ามโนทริย เป็นธรรมชาติที่เป็นใหญ่ในการรู้ธรรมทั้งปวง

จิตที่ชื่อว่าวิญญาน เป็นธรรมชาติที่รู้แจ้งอารมณ์ ๖ ทางทวารทั้ง ๖

และจิตที่มีชื่อว่าจิต มโน วิญญาน เป็นต้นนี้ จะทำหน้าที่เกิดดับ ๆ จับอารมณ์

ปล่อยอารมณ์ในแต่ละขณะต่อไป จนจิตเกิดความรู้สึกทางจิต (เวทนา) และจิตเหล่านี้

เป็นหัวหน้าในการกระทำกุศลกรรมและอกุศลกรรมได้รับกุศลวิบากจิตและอกุศลวิบากจิตต่อไป

ในด้านความต่างกัน

พระสูตรต้นตปิฎก แสดงความหมายของจิตไว้กระจัดกระจายตามพระสูตรต่าง ๆ ตลอดทั้ง ๒๕ เล่ม ต้องใช้ความรู้ความคิดวิจารณ์พิจารณารวบรวมจึงเกิดความรู้ความหมายได้แจ่มแจ้ง แต่ถ้าศึกษาความหมายเฉพาะในพระสูตรใดพระสูตรหนึ่ง ก็จะทำให้เกิดความคลาดเคลื่อนในการตีความ ทำให้ความรู้ผิดและปฏิบัติผิดอาจเกิดความสงสัยและหมดความอดทนในการปฏิบัติธรรม เพราะข้อความในพระสูตรต่าง ๆ ที่แสดงให้เห็นถึงความหมายของจิต บางพระสูตรก็กล่าวไว้อันยาว บางพระสูตรก็กล่าวแต่เพียงสั้น ๆ ตามสติปัญญาของผู้ฟังธรรม ดังตัวอย่างที่ยกมาแสดงแล้ว การที่เห็นคำว่า ทุกขเวทนาทางกาย ต้องหมายถึงกายถูกสิ่งสัมผัสที่เย็น ร้อน อ่อน แข็ง เกินไป ทำให้เกิดการเจ็บกาย คือเกิด อกุศลกาย(วิบาก)วิญญานจิต ซึ่งกว่าจะมีความรู้อย่างนี้ก็จำเป็นต้องมีความรู้เรื่องขั้นตอนการเกิด ดับ คือการทำงานของจิตด้วย ว่ามีถึง ๓ ขั้นตอน คือตอนวิญญาน ถ้าถูกต้องทางกายก็เพียง เจ็บกาย(ทุกขเวทนา) แต่พอถึงขั้นตอนผัสสะถ้ามีโยนิโสมนสิการคือมีการกระทำไว้ในใจโดยอุบายอันแยบคาย เช่น เมื่อสัมผัสที่หนึ่งอันแข็งก็ให้มีอุบายในใจว่า เป็นเพียงแต่กายถูกต้องสัมผัสเท่านั้น ดังนั้นเมื่อถึงขั้นจิตความรู้ขั้นเวทนา จิตจึงมีความรู้สึกเฉย ๆ (อุเบกขาเวทนา) ที่ประกอบปรุงแต่งจิตอันเป็นกุศล คือไม่เดือดร้อนกระวนกระวายใจที่สัมผัสที่หนึ่งอันแข็ง แต่ถ้าจิตเกิดความรู้อารมณ์ตอนผัสสะมีโยนิโสมนสิการ คือ การกระทำไว้ในใจโดยอุบายอันไม่แยบคาย จิตตรงผัสสะจะตีความหมายของอารมณ์คือ ที่หนึ่งอันแข็งว่าเป็นเหตุให้เจ็บกาย ดังนั้นพอถึงขั้นตอนจิตรับรู้ขั้นเวทนาจิตก็จะเกิดความทุกข์ใจ (โทมนัสเวทนา) ประกอบโทสจิต (อกุศลจิต) เกิดการเศร้าโศก โกรธ พรวดพราด แสดงอาการต่าง ๆ ตามความเคยชิน(อนุสัย) คือปฏิกิริยานุสัย คือจิตพร้อมที่จะโกรธเสมอ ถ้ามีเหตุปัจจัยพร้อมเพราะมิได้ฟังธรรม จึงไม่รู้วิธีฝึกจิตที่ถูกต้อง

พระอภิธรรมปิฎก แสดงความหมายของจิตไว้เป็นหมวดหมู่แต่เป็นธรรมาธิษฐาน คือข้อธรรมชั้นสูงล้วน ถึงจะจัดเรื่องความหมายของจิตไว้ให้ได้ศึกษาโดยสะดวกแล้ว แต่เนื่องจากส่วนใหญ่เป็นธรรมล้วน ๆ ไม่มีการสอนแสดงตัวอย่างบุคคลประกอบเรื่อง ธรรมก็เป็นการยากที่จะเข้าใจได้แจ่มแจ้ง ดังที่ได้ยกหลักฐานประกอบเป็นตัวอย่างแล้ว แต่อย่างไรก็ตาม ถ้าได้ศึกษาความหมายของจิตทั้งในพระสูตรต้นตปิฎก และในพระอภิธรรมปิฎก ก็จะเป็นเครื่องช่วยให้เข้าใจเรื่องจิตได้อย่างดียิ่ง เพราะในพระอภิธรรมปิฎก ได้แสดงความหมายของศัพท์ทางพระพุทธศาสนาไว้ด้วย ดังนั้นการเข้าใจความหมาย เรื่องจิตให้ลึกซึ้งต้องอาศัยการศึกษาเรื่องจิตในพระอภิธรรมปิฎกและจิตในพระสูตรต้นตปิฎกควบคู่กันไป

เปรียบเทียบลักษณะการทำงานของจิต

ลักษณะการทำงานของจิตตามนัยพระอภิธรรมปิฎก

เนื่องจากหลักธรรม เรื่องลักษณะการทำงานของจิตในพระอภิธรรมปิฎกยากแก่การเข้าใจได้เพราะเป็นธรรมที่ละเอียดลึกซึ้งมากจึงได้นำลักษณะการทำงานของจิตในคู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะมาแสดงไว้ ณ ที่นี้ และจะแสดงเฉพาะลักษณะการทำงานของจิตเมื่อรับอารมณ์ทางปัญจทวาร ที่รู้อารมณ์คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส (โผฏฐัพพะ) ได้ชัดเจนมากที่สุดเท่านั้น ที่เรียกตามศัพท์พุทธศาสนาว่า "อติมหันตารมณ์"^๑ คือปัญจอารมณ์หรืออารมณ์ทั้ง ๕ ที่มีกำลังแรงกล้า จิตสามารถรับอารมณ์ประเภทนี้ได้มากที่สุด ทั้งนี้เพราะอาศัยเหตุปัจจัยหลายประการ เช่น จะเห็นอารมณ์คือรูปอย่างชัดเจนได้ต้องอาศัย

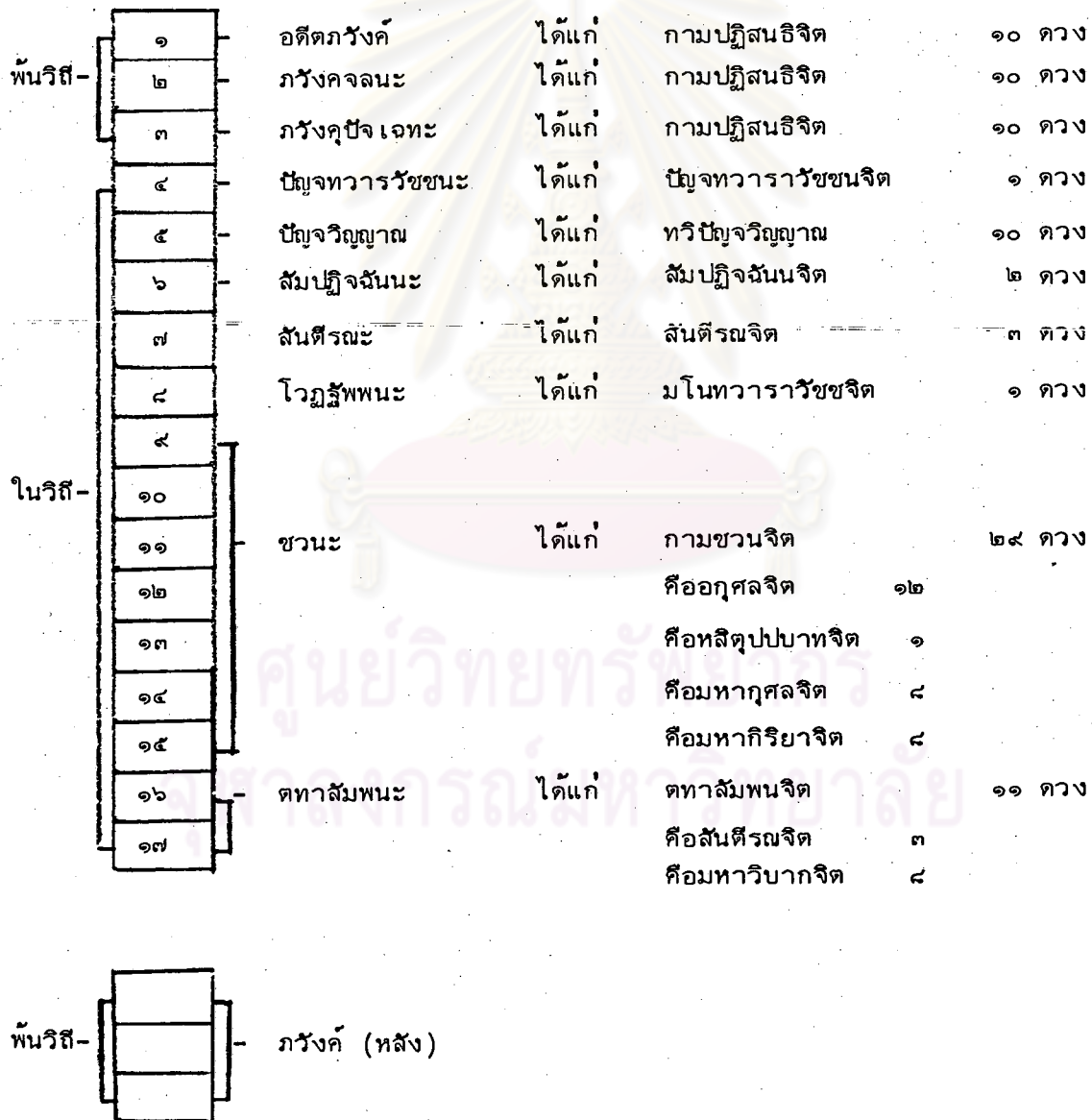
๑. มีตาที่สามารถเห็นรูปได้คือ (จักขุ)
๒. มีรูปให้ตาเห็นในระยะและแสงสว่างที่พอเหมาะ (รูป)
๓. มีจิตที่มีความกำหนดคือสนใจหรือเอาใจใส่ในรูป (มนสิการ)^๒

^๑บุญมี เมธางกูร และวรรณสิทธิ์ ไททยะเสรี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๔ วิธสังคหวิภาค, หน้า ๑๓.

^๒อ้างแล้วหน้า ๘๗

การเลือกลักษณะการทำงานของจิตที่รับพิจารณาธรรมคืออารมณ์ ๕ ทางปัญจทวาร
ที่ปรากฏให้จิตรู้ได้ชัดเจนมากที่สุด เพราะจิตต้องรับรู้อารมณ์ ๕ ที่ได้เห็น ได้ยิน
ได้กลิ่น ลิ้มรส และถูกต้องสัมผัสเสมอ จึงเห็นประโยชน์ในแง่ที่ว่า ถ้าได้ศึกษาลักษณะ
การทำงานของจิตที่ทำหน้าที่ทางปัญจทวารจะเป็นประโยชน์ในการเรียนรู้เพื่อเกิดความ
เข้าใจอันเป็นแนวทางในการพัฒนาชีวิตให้สูงยิ่งขึ้นได้

แผนภูมิลักษณะการทำงานของจิตรับพิจารณาธรรมทางปัญจทวาร

บุญมี เมธางกูร และวรรณสิทธิ์ ไวทยะเสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรม

จากแผนภูมิลักษณะการทำงานของจิตดังกล่าว ผู้วิจัยจะขออธิบายลักษณะการทำงานของจิตทางกาย (กายทวาร) เพื่อเป็นตัวอย่างส่วนลักษณะการทำงานของจิตทางตา (จักขุทวาร) ทางหู (โสตทวาร) ทางจมูก (ฆานทวาร) ทางลิ้น (ชิวหาทวาร) เป็นเช่นเดียวกับกาย (กายทวาร)

แผนภูมินี้แสดงถึงลักษณะการทำงานของจิตตั้งแต่เริ่มออกจากภวังค์เพื่อรับอารมณ์คือสิ่งสัมผัสทางกาย (กายทวาร) จนถึงจิตมีความรู้สึก (เวทนา) ที่เป็นสุข เป็นทุกข์หรือไม่ทุกข์ไม่สุขในจิตใจ แล้วตกภวังค์ไป ทั้ง ๑๗ ขณะ ขณะจิตแต่ละดวงจะเกิดดับ ๆ ส่งมอบหน้าที่การงานให้แก่ขณะจิตดวงต่อไปเป็นไปในลักษณะประสานสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน

ขณะจิตดวงที่ ๑ อดีตภวังค์ เป็นภวังคจิตที่กระทบกับอารมณ์ คือสิ่งสัมผัส (โณภูสุพพารมณ์) ซึ่งเป็นอารมณ์ปัจจุบันเป็นครั้งแรก จิตจะออกจากภวังค์อันเป็นจิตที่เกิดดับ ๆ เพื่อทำหน้าที่รักษามภคือความเป็นเหตุหรือมนุษย์ หรือสัตว์ เป็นต้นไว้ที่เรียกว่าอดีตภวังค์ หมายความว่าจิตนั้นยังทำหน้าที่รับอารมณ์เก่าที่เคยได้รับรู้ ถ้าไม่มีอารมณ์ใหม่ในปัจจุบันมากระทบภวังคจิตให้หวั่นไหวไปรับอารมณ์ใหม่แล้วจิตจะคงรับอารมณ์เก่าเป็นภวังคจิตอยู่ต่อไป จึงสมมติชื่อภวังคนี้ว่า เป็นอดีตภวังค์ ถือว่าขณะจิตนี้จิตยังไม่ได้ทำหน้าที่รับอารมณ์ เหมือนคนที่กำลังนอนหลับสนิทมีคนมาปลุกยังไม่รู้สึกตัวว่าถูกปลุก เพียงแต่รับการกระทบเพราะเหตุว่ายังคงมีลมหายใจเข้า ลมหายใจออก แสดงว่ายังมีชีวิตอยู่เท่านั้น จิตขณะนี้เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป

ขณะจิตดวงที่ ๒ ภวังคจลนระ เป็นภวังคจิตที่เกิดต่อจากอดีตภวังค์ มีอาการไหวคลายจากอารมณ์เก่า แต่ยังคงเป็นภวังคจิตที่มีอารมณ์เก่าอยู่ เพียงแต่จิตเริ่มไหวตัว เหมือนคนที่นอนหลับเริ่มเคลื่อนไหวขยับกายเมื่อถูกปลุก จิตดวงนี้ยังไม่ได้ทำหน้าที่รับอารมณ์ จิตขณะนี้เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป

ขณะจิตดวงที่ ๓ ภวังคปัจเฉทะ เป็นภวังคจิตที่เริ่มตัดขาดจากอารมณ์เก่า เพราะอารมณ์ใหม่คือสิ่งสัมผัสมีอิทธิพลแรงมากขึ้นแต่ขณะนี้จิตยังคงมีอารมณ์เก่าอยู่

จึงยังไม่ได้ทำหน้าที่รับอารมณ์ใหม่ ขณะจิตเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป

ขณะจิตดวงที่ ๔ กายทวารารวชขณะจิตพ้นจากภวังค์เริ่มรับรู้อารมณ์ทางกาย เป็นอเหตุกิริยาจิตเพราะเป็นจิตที่ไม่มีเหตุ ๖ คือ โลภะ โทสะ โมหะ อโลภะ อโทสะ อโมหะ เป็นเพียงจิตที่เกิดขึ้นเพื่อทำหน้าที่รับอารมณ์ใหม่ที่มากระทบทางกาย (กาย ทวาร) ให้รู้อารมณ์ที่มากระทบนั้นมาจากทางกาย แล้วดับไป

ขณะจิตดวงที่ ๕ กายวิญญาน เป็นจิตที่เกิดขึ้นรู้แจ้งสิ่งสัมผัสทางกายแต่เพียง เพียงว่าถูกต้อง และมีความรู้สึก (เวทนา) ทางกาย เช่นสบายกาย (สุขเวทนา) หรือเจ็บกาย (ทุกขเวทนา) แล้วดับไป

ขณะจิตดวงที่ ๖ สัมปฏิจฉันนะ เป็นจิตที่เกิดขึ้นรับรู้สิ่งสัมผัสทางกาย แล้วดับไป

ขณะจิตดวงที่ ๗ สันติระณะ เป็นจิตที่เกิดขึ้นพิจารณาสิ่งสัมผัสทางกายแล้ว ดับไป

ขณะจิตดวงที่ ๘ โวฏฐัพพะ เป็นอเหตุกิริยา เป็นจิตที่เกิดขึ้นตัดสินอารมณ์ คือสิ่งสัมผัสถูกต้องทางกายเพียงเพื่อให้เกิดกุศล อกุศล หรืออัพยากฤต (กลาง ๆ) คือกิริยา ในขณะจิตดวงต่อไป แล้วดับไป

ขณะจิตดวงที่ ๙-๑๕ ขวณะ เป็นจิตที่เป็นกุศล อกุศล หรือกิริยาจิตตามที่ โวฏฐัพพนจิตได้ตัดสินไว้ ทำหน้าที่เกิดความรู้สึก (เวทนา) ทางจิตในอารมณ์คือสิ่งสัมผัส อาจจะเป็นความรู้สึกสุขใจ (โสมนัสเวทนา) ทุกข์ใจ (โทมนัสเวทนา) หรือไม่รู้รู้สึก ทุกข์และสุขใจ (อุเบกขาเวทนา) อันเป็นความรู้สึกทางใจที่เป็นกุศลจิต อกุศลจิต หรือกิริยาจิตที่มีต่อสิ่งที่มาสัมผัสทางกาย เป็นไปอย่างเดียวกันทั้ง ๗ ขณะ คือเกิดดับ ๆ ติดต่อกันไปถึง ๗ ขณะ และกุศลจิต อกุศลจิต หรือกิริยาจิตที่เกิดขึ้นพร้อมความรู้สึกทางใจนี่จะเป็นเหตุใกล้ (สมุฏฐาน) ให้เทวดา มนุษย์ หรือสัตว์ กระทำ กุศลกรรม (ความดี) หรืออกุศลกรรม (ความชั่ว) และต้องได้รับผลของกุศลกรรม และอกุศลกรรมที่ได้ทำไว้ในเวลาและโอกาสอันควรต่อไป

ขณะจิตดวงที่ ๑๖-๑๗ ตทาสัมพันธะ เป็นวิบากจิต (จิตที่เป็นผล) เกิดขึ้นรับเศษของ
 อารมณ์ที่เหลือต่อจากชวนจิตอีก ๒ ขณะ เพื่อหวังอารมณ์ให้สู่ภวังคจิตต่อไป เมื่อจิต
 ลงสู่ภวังคก็เป็นการสิ้นสุดการทำงานของจิตทางกาย (กายทวาร) แล้วเกิดขึ้นดับไป
 ใหม่ถ้าจิตยังคงรับอารมณ์คือสิ่งสัมผัสเดิมทางกายต่อไปอีก ๑๗ ขณะ ๆ ๆ ๆ หรือเปลี่ยน
 ไปรับอารมณ์อื่น ๆ คือรูป ทางตา เสียงทางหู กลิ่นทางจมูก รสทางลิ้น หรือ
 อารมณ์ คือสิ่งสัมผัสอื่น ๆ ทางกาย ต่อไป

ลักษณะการทำงานของจิตตามนัยพระสูตรตันตปิฎก

ในพระสูตรตันตปิฎกได้แสดงลักษณะการทำงานของจิตเมื่อรับรู้ปัญจอารมณ์ทาง
 ปัญจทวารไว้อย่างชัดเจน^๑ ตรงกันกับลักษณะการทำงานของจิตในพระอภิธรรม
 เพียงแต่ขณะจิตดวงที่ ๔-๑๔ คือชวนจิต มิได้กล่าวไว้ชัดเจนว่า จิตกุศล อกุศล
 หรือกิริยาจิตเกิดดับๆติดต่อกันถึง ๗ ขณะ และไม่ได้กล่าวถึง ตทาสัมพันธะ
 จิตที่เกิดดับทำหน้าที่หวังอารมณ์ อีก ๒ ขณะต่อจากชวนจิต ซึ่งเมื่อศึกษาลักษณะ
 การทำงานของจิต ในพระสูตรตันตปิฎก ก็จะทำให้เกิดความเข้าใจ ตรงกันกับลักษณะ
 การทำงานของจิตในพระอภิธรรมปิฎก โดยส่วนรวม เช่นเดียวกัน

ศูนย์วิทยพัชยากร
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

เพื่อให้เห็นความเหมือนและความแตกต่างในลักษณะการทำงานของจิตใน
พระสูตรต้นตปิฎกอย่างชัดเจน จะขอแสดงการทำงานของจิตทางปัญจทวารด้วยแผนภูมิ
ดังต่อไปนี้

ลักษณะการทำงานของจิต	
พระอภิธรรมปิฎก	พระสูตรต้นตปิฎก
ขณะจิตดวงที่ ๑ อตฺตภวังค	-
ขณะจิตดวงที่ ๒ ภวังคจลน	-
ขณะจิตดวงที่ ๓ ภวังคูปัจเจต	-
ขณะจิตดวงที่ ๔ ปัญจทวารวิชขนะ	ขณะจิตดวงที่ ๑ จิตรับอารมณ์ ๕ ทางทวารทั้ง ๕
ขณะจิตดวงที่ ๕ ปัญจวิญญาณ	ขณะจิตดวงที่ ๒ จิตรู้แจ้งอารมณ์ ๕
ขณะจิตดวงที่ ๖ สัมปฏิจฉันน	ขณะจิตดวงที่ ๓ จิตรับอารมณ์แล้ว
ขณะจิตดวงที่ ๗ สันตึรณะ	ขณะจิตดวงที่ ๔ จิตพิจารณาอารมณ์
ขณะจิตดวงที่ ๘ โวฏฐัพพะ	ขณะจิตดวงที่ ๕ จิตตัดสินอารมณ์
ขณะจิตดวงที่ ๙-๑๕ ขวนะ กุศลจิต	ขณะจิตดวงที่ ๖ กุศลจิต
หรือ อกุศลจิต	หรือ อกุศลจิต
หรือ กิริยา	หรือ กิริยาจิต
ขณะจิตดวงที่ ๑๖-๑๗ ทาสัมพะ	-

เปรียบเทียบประเภทของจิต

ในพระอภิธรรมปิฎก ได้แสดงจิตไว้โดยละเอียด ๘๘ หรือ ๑๒๑ ดวง พร้อมทั้งเจตสิกเครื่องปรุงประกอบจิต โดยแบ่งหัวข้อตามชาติ คือการเกิดขึ้น ทำหน้าที่ต่าง ๆ ของจิต แล้วแบ่งย่อยตามภูมิ คือระดับที่อยู่ของจิตหรือในอารมณ์ ที่เป็นที่ท่องเที่ยวของจิต ดังรายละเอียดตามลำดับดังต่อไปนี้

๑. กุศลจิต (ชาติ)^๑ มี ๒๑ หรือ ๓๗ ดวง แบ่ง ๔ ภูมิ ดังนี้

๑.๑ กามาวจรกุศลจิต จิตที่มีรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะเป็น อารมณ์ มี ๘ ดวง

๑.๒ รูปาวจรกุศลจิต จิตที่มีรูปเป็นอารมณ์มี ๔ หรือ ๕ ดวง เป็นจิตที่บรรลุปฐมฌานจิต ทุตฌานจิต ตติยฌานจิต จตุตถฌานจิต (หรือปัญจฌานจิต)

๑.๓ อรูปาวจรกุศลจิต จิตที่มีรูปเป็นอารมณ์ มี ๔ ดวง เป็นจิต ที่บรรลุจตุตถฌานทั้ง ๔ ดวง

๑.๔ โลกุตตรจิต จิตที่มีนิพพานเป็นอารมณ์ มี ๔ หรือ ๒๐ ดวง คือมรรค จิตที่ ๑-๔ แต่ละมรรคเจริญฌานปฐมฌาน ถึงปัจจันตฌาน ๕ ฌาน รวม ๒๐ ดวง

๒. อกุศลจิต^๒ (ชาติ) มี ๑๒ ดวง แบ่ง ๑ ภูมิ คือ กามาวจรอกุศลจิต ประกอบด้วย โลกจิต ๘ ดวง โทสจิต ๒ ดวง โมหะจิต ๒ ดวง

๓. อัปยากตจิต^๓ (ชาติ) มี ๕๖ หรือ ๗๒ ดวง คือ ธิบากจิต ๓๖ หรือ ๕๒ ดวง กิริยาจิต ๒๐ ดวง แบ่งเป็น ๔ ภูมิ

๓.๑ กามาวจรกุศลธิบากจิต จิตนี้มี ๘ ดวง มีรูป ... โผฏฐัพพะ เป็นอารมณ์ เป็นอเหตุกจิต ไม่มีเหตุ ๖ คือ โลภะ โทสะ โมหะ อโลภะ

^๑ อภิ. สัง. ๓๔/๑๖-๒๖๒/๒๘-๔๔

^๒ อภิ. สัง. ๓๔/๒๗๕-๓๓๕/๑๐๘-๑๒๒

^๓ อภิ. สัง. ๓๔/๓๓๘-๔๐๐/๑๒๓-๑๖๖

อโหสะ อโมหะ คือจิตที่เป็นผลของกุศลกรรมที่เคยทำไว้ ได้แก่ กุศลวิบากจักขุวิญญาณจิต ๑ กุศลวิบากโสตวิญญาณจิต ๑ กุศลวิบากฆานวิญญาณจิต ๑ กุศลวิบากชีวหา
วิญญาณจิต ๑ กุศลวิบากกายวิญญาณจิต ๑ มโนธาตุ ๑ และมโนวิญญาณธาตุ ๒

๓.๒ กามาวจรกุศลวิบากจิต จิตที่มีรูป ... โผฏฐัพพะเป็นอารมณ์มี
๔ ดวง คือจิตที่เป็นผลของกรรมที่เคยทำไว้

๓.๓ รูปาวจรกุศลจิต จิตที่มีรูปเป็นอารมณ์ มี ๔ หรือ ๕ ดวง
คือจิตที่เป็นผลของรูปาวจรกุศลกรรมที่เคยทำไว้ เป็นจิตที่บรรลุดมณ ๔ หรือ ๕
คือ ปฐมฌาน ... จตุตถฌาน (ปัญจฌาน)

๓.๔ อรูปาวจรกุศลวิบากจิต จิตที่มีรูปเป็นอารมณ์มี ๔ ดวง
คือจิตที่เป็นผลของ อรูปาวจรกุศลกรรมที่เคยทำไว้ เป็นจิตที่บรรลวจตุตถฌานทั้ง ๔ ดวง

๓.๕ โลกุตตรกุศลวิบากจิต จิตที่มีนิพพานเป็นอารมณ์ มี ๔ ดวง หรือ ๒๐ ดวง
คือจิตที่เป็นผลของมรรคจิต เกิดขึ้นต่อจากมรรคจิตที่ได้บรรลุลแล้ว

๓.๖ กามาวจรอกุศลวิบากจิต จิตที่มีรูป ... โผฏฐัพพะเป็น
อารมณ์ มี ๗ ดวง เป็นอเหตุกจิต ไม่มีเหตุ ๖ คือจิตที่เป็นผลของอกุศลกรรม
ที่เคยทำไว้ ได้แก่ อกุศลวิบากจักขุวิญญาณจิต ๑ อกุศลวิบากโสตวิญญาณจิต ๑
อกุศลวิบากฆานวิญญาณจิต ๑ อกุศลวิบากชีวหาวิญญาณจิต ๑ อกุศลวิบากกาย
วิญญาณจิต ๑ มโนธาตุ ๑ มโนวิญญาณธาตุ ๑

๓.๗ กามาวจรกิริยาจิต จิตที่มีรูป ... โผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มี
๓ ดวง เป็น อเหตุกจิตไม่มีเหตุ ๖ เป็นจิตที่เป็นผลของกุศลกรรมที่เคยทำไว้ ได้แก่
มโนธาตุ ๑ มโนวิญญาณธาตุ ๒

๓.๘ กามาวจรกิริยาจิต จิตที่มีรูป ... โผฏฐัพพะเป็นอารมณ์
มี ๘ ดวง

๓.๙ รูปาวจรกิริยาจิต จิตที่มีรูปเป็นอารมณ์ มี ๔ หรือ ๕ ดวง
ตามฌานที่ได้บรรลุด คือ ปฐมฌาน... จตุตถฌาน (ปัญจฌาน)

๓.๑๐ อรูปาวจรกิริยาจิต จิตที่มีอรูปเป็นอารมณ์ ๔ ดวง เป็นจิตที่
บรรลวจตุตถฌานทั้ง ๔ ดวง

นอกจากประเภทของจิตดังกล่าวรวม ๘๔ หรือ ๑๒๑ ดวงแล้ว ใน
พระอภิธรรมปิฎก ยมกปกรณ์^๑ ยังแสดงถึงการละอนุสัยในบุคคลต่าง ๆ ตั้งแต่ปุถุชน
ถึง พระอรหันต์ เพื่อให้ทราบถึงประเภทต่าง ๆ ของจิตได้ดียิ่งขึ้น

ส่วนในพระสูตรต้นตปิฎก ไม่ได้วิเคราะห์จิตให้ละเอียดถึง ๘๔ หรือ ๑๒๑ ดวง
เพียงแต่แบ่งหัวข้อมตามภูมิ ๔ แล้วแบ่งย่อยตามชาติ ๓ คือ

๑. กามาวจรจิต แบ่งเป็น ๓ คือ กุศลจิต อกุศลจิต อัพยาทจิต
๒. รูปาวจรจิต   ๓. อรูปาวจรจิต   ๔. โลกุตตรจิต แบ่งเป็น
อย่างละ ๒ คืออกุศลจิต อัพยาทจิต

ในรูปาวจรจิตประกอบด้วยจิต ๔ ดวง หรือ ๔ ดวง คือ ปฐมฌานจิต ...
จตุตถฌานจิต หรือปัญจฌานจิต

ในอรูปาวจรจิต ประกอบด้วยจิต ๔ ดวง คือ จตุตถฌาน ทั้ง ๔ ดวง
และยังได้แสดงถึงรูปที่อาศัยอยู่ในโลกต่าง ๆ เช่น กามาวจรจิตมีภูมิ
ที่อยู่ ๑๑ ภพภูมิ คือ โลกอบาย ๔ มนุษยโลก ๑ เทวโลก ๖ เป็นต้น

นอกจากนี้ ก็มีการแสดงการที่จิตปุถุชนที่บรรลुरुูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔
ถึงจิตพระอรหันต์สามารถละกิเลส อะไรได้บ้าง

จากที่ได้แสดงมาแล้วแต่ทำให้เห็นความ เหมือนในลักษณะคล้ายคลึงและความ
แตกต่างของประเภทของจิตตามที่ปรากฏในปิฎกทั้ง ๒ ได้ดังนี้

ความเหมือนหรือความคล้ายคลึง

๑. ถึงแม้ว่าประเภทของจิตในพระสูตรต้นตปิฎกจะเริ่มแบ่งจิตตามภูมิ ๔
แล้วแบ่งย่อยตามชาติ ๓ และในพระอภิธรรมปิฎกจะเริ่มแบ่งตามชาติ ๓ แล้วแบ่ง
ย่อยตามภูมิ ๔ แต่เมื่อวิเคราะห์แล้วก็เห็นได้ว่าประเภทของจิตทั้ง ๒ ปิฎก เมื่อ
รวมแล้วก็เหมือนกันเพียงแต่ตั้งต้นต่างกัน

๒. แสดงการละอนุสัยกิเลสในจิตไว้เหมือนกัน เพียงแต่รายละเอียดที่
ลึกซึ้งต่างกัน

ความแตกต่าง

๑. แตกต่างกันในด้านการขึ้นต้นการแบ่งประเภทตามที่กล่าวไว้ข้างต้น
๒. แตกต่างกันในเรื่องรายละเอียดของประเภทจิตในพระสูตรต้นตปิฎก มิได้รวบรวมจิตเป็นหมวดหมู่ และแสดงไว้โดยละเอียดพิสดาร ทั้ง ๘๔ หรือ ๑๒๑ ดวง เหมือนในพระอภิธรรมปิฎก
๓. แตกต่างกันในการแสดงเจตสิกเครื่องประกอบปรุงแต่งจิตในพระสูตรต้นตปิฎก แสดงเจตสิกไว้เล็กน้อยเพียงบางสูตร ตัวอย่างเช่น ในอนุตตสูตร^๑ แสดงถึงจิตของพระสารีบุตรเมื่อได้รูปฌาน ๔ และอรุฌาน ๔ เพียงบางส่วนเท่านั้น จึงไม่สามารถเห็นภาพของจิตได้ชัดเจน ส่วนในพระอภิธรรมปิฎกได้แสดงเจตสิกเครื่องประกอบปรุงแต่งไว้ทุกจิตทั้ง ๘๔ หรือ ๑๒๑ ดวง เป็นการทำให้มองเห็นภาพของจิตว่าอย่างไรเรียกว่า กุศลจิต อกุศลจิต หรืออัพยากตจิต

๔. ต่างกันในการแสดงการละกิเลส ในจิตของปุถุชนที่บรรลुरुูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ กับจิตของพระอรหันต์

ในพระสูตรต้นตปิฎกแสดงธรรมในการละกิเลสในจิตใจเพียงเพื่อให้ทราบว่าบุคคลประเภทใดสามารถละกิเลสอะไรได้บ้าง แต่มิได้มีคำอธิบายชี้แจงรายละเอียดส่วนในพระอภิธรรมปิฎกแสดงธรรมในการละกิเลสด้วยการถามและตอบอย่างละเอียดพิสดาร

๕. ประเภทของจิตในพระสูตรต้นตปิฎกแสดงไว้เพื่อการสอนธรรมตามสติปัญญาของบุคคลที่รับฟังธรรม เป็นสำคัญเพื่อให้บุคคลที่รับฟังธรรมน้อมนำไปปฏิบัติจนประสบผลในการพัฒนาคุณภาพชีวิตให้สูงขึ้นได้ แต่ประเภทของจิตในพระอภิธรรมปิฎก แสดงธรรมอย่างละเอียดและพิสดารอย่างยิ่ง เป็นการแสดงธรรมชั้นสูง (ปรมาัตถธรรม) มิได้มีตัวอย่างบุคคลประเภทต่าง ๆ แสดงไว้ชัดเจนเหมือน

^๑ อังแล้วหน้า ๒๓-๒๔

พระสูตร อย่างดีที่สุดก็เป็นการถามตอบธรรมของบุคคล ๒ คน เพื่อให้ทราบรายละเอียดอย่างลึกซึ้งเท่านั้น

ตามที่ได้กล่าวเปรียบเทียบจิตในพระสูตรต้นตปิฎก กับ จิต ในพระอภิธรรมปิฎกข้างต้นแล้ว ทำให้มองเห็นประโยชน์อย่างยิ่งว่าถ้าบุคคลที่สนใจในการที่จะรู้เรื่องจิตได้ดีทั้งความหมาย ลักษณะ และประเภทของจิตแล้ว ต้องศึกษาควบคู่กันไปทั้ง ๒ ปิฎก จึงจะเกิดความเข้าใจแจ่มแจ้งเพราะธรรมทั้ง ๒ ปิฎก ต่างอาศัยกันและกันเป็นการช่วยอธิบายความหมายที่ยังเข้าใจไม่ถูกต้องตรงความเป็นจริง ให้รู้ชัดตามความเป็นจริง และสามารถน้อมนำไปปฏิบัติได้จริง ๆ เหมือนคนขับรถยนต์และสามารถแก้เครื่องยนต์ได้ฉะนั้น

ศูนย์วิทยพัทธยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย